

F. LISKA TIBOR¹

SZOKATLAN KÍSÉRLETI KÖZGAZDASÁGTAN UNUSUAL EXPERIMENTAL ECONOMICS

Liska Tibor (1925-1994) azt kutatta, hogyan működhet egy társadalom minden központi irányítás nélkül, önszabályozó módon. A LisKaLand diáktáborok is erre keresik a választ. E kísérletekben egy minitársadalom gazdasága működik. A szabályok mindenkire egyformán érvényesek. Senki nem mondja meg, hogy kinek, mit kell csinálnia. Az „állam” csak a működési feltételeket biztosítja, de nem szól bele a gazdaság működésébe. Minden tranzakció kölcsönös megegyezésen (piaci megoldásokon) alapul, senki sincs kényszerítve, mindenki önszántából vesz részt az együttműködésekben.

E kísérletek – még ha nem is bizonyító erejűek – nem mondanak ellent az eredeti koncepciónak és talán nem teljesen reménytelen megvalósítani a teljes konszenzusra épülő, önszabályozó társadalmat.

Tibor Liska (1925-1994) he researched how a society can function without any central control, in a self-regulating way. The LisKaLand camps for students are also looking for the same answer. These experiments operates the economy of a mini-society. The rules are equally valid for everyone. No one can tell anyone what to do. The „state” only ensures the operational conditions, but does not interfere in the workings of the economy. All transactions are based on mutual agreements (market solutions), no one is forced, everyone is taking part in the cooperation of his own free will.

These experiments - although not proving anything - do not contradict the original concept and perhaps not entirely hopeless to achieve a self-regulating society based on full consensus.

2009 és 2017 között hat LisKaLand és ugyanennyi ÖkiLand tábor került megrendezésre. Az előbbin egyetemisták és végzett egyetemisták, az utóbbin középiskolások vettek részt. Ezek – mint ahogyan azt majd részletesen bemutatjuk – elsősorban üdültáborok voltak, ahol – ráadás-ként – a gazdasági játékban is részt lehetett venni. A táborokban zajló játékkísérletnek az volt a célja, hogy próbára tegye a Liska-modell működőképességét, és ezzel gyakorlati tapasztalatokat szerezzen az önszabályozó társadalom lehetőségeiről. Az egyetemista résztvevők programjában nagyobb súlyt kapott a gazdasági viselkedés-játék. Ez a beszámoló ezért elsősorban a LisKaLand táborok (e sajátos kísérletek) tapasztalatait ismerteti és értékeli.

1. A LISKA-MODELL TÖRTÉNETE

A modell koncepciója apám, Liska Tibor (1925-1994) fejében érlelődött évtizedekig. E „világmegváltási” törekvések kezdetei az ötvenes évekre nyúlnak vissza, amikor a „fényes szelek nem-

¹ tudományos munkatárs, MTA Sztaki, nyugdíjas

zedék” – amelyhez ő is tartozott – elvégezte az egyetemet és bekerült a gazdaságirányítás apparátusába, ahol nem volt nehéz észrevenni, hogy a tervutasításos szocializmus nem jól működik [Péter, 1954, 1955; Kornai, 1957]. A lelkes ifjak közül többen „meg akarták forgatni a világot”, és elindult egy közös gondolkozás egy hatékonyan működő, nem kapitalista társadalom felvázolásáról – mai szóval modelljéről. Abban már akkor is egyetértés volt, hogy a fő problémát az állam és azon belül is a tulajdon okozza, mert a tulajdonosi szemléletet nem lehet semmilyen bürokráciával helyettesíteni.

Aztán jött 1956 és a közös gondolkozásnak vége szakadt, de apám valahogy benne maradt ebben a mókuserékben és tovább pörgött. A hatvanas évek elejére a megoldáskeresés [Liska, 1963] „globalizálódott”. Világossá vált, hogy a probléma nem szocializmus specifikus, hanem világjelenség. A kapitalizmus csak annyival működik hatékonyabban, amennyivel kevesebb befolyása van az államnak a gazdaságra, mint a szocializmusban (ami nem kevés). A hatvanas évek második felében – az *Ökonosztát* [Liska, 1988] című, sokáig kéziratban maradt és sokszorosítva, illegálisan terjedő könyv megírásával – kész volt az elméleti koncepció.

A hetvenes évek második felében a budapesti Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen, Liska Tibor vezetésével megalakult a Vállalkozás Kutató Csoport azzal a céllal, hogy a koncepciót pontosítsa, közérthetővé tegye, *kísérleteket ösztönözzön* és a tapasztalatokat feldolgozza. A kutatócsoport vitáin kezdetben csak néhányan vettek részt, de egyre nőtt az érdeklődés és a nyolcvanas évek elején már alig lehetett beférni a 600 fős előadásban tartott Liska-vitákra.

Időközben az elmélet gyakorlati kipróbálására is sor került. A sajtó foglalkozott a témával [Tibor, 1980; Bársony, 1981], a vitákhoz sokan hozzászóltak [Petschnig, 1981; Csepeli, 1981; Bokros, 1981, 1982; Berend, 1982; Kornai, 1982], számos kísérleti visszajelzés [Síklaki, 1985] segítette a koncepció alakítását, fejlődését, továbbá – több lépésben – elkészült a modell algoritmikus leírása [F. Liska, 1979, 1982] is. A kísérleteknek és az elméletnek nemzetközi visszhangja is volt a *The Economist* [Macrae, 1983] hasábjain. Az 1982-ben rendezett *Ökiland* (középiskolások számára rendezett újságíróképző tábor) tapasztalatai adták az ötletet a 2009 után rendezett LisKaLand táborokhoz.

Mivel a modell-leírás terminológiája szokatlan és ezért nehezen volt érthető, a rendszerváltáskor (1990-ben) elkészült egy másik megfogalmazás [F. Liska, 1990], ami matematikailag ekvivalens volt az eredetivel, de a magántulajdon ismert fogalmaival operált.

A koncepció apám 1994-ben bekövetkezett halála után négy évvel kapta a *Liska-modell* elnevezést, amikor részletes ismertetése megjelent [F. Liska, 1998]. Ugyanekkor indult a Budapesti Corvinus Egyetemen ezzel a címmel egy fakultatív kurzus, ami azóta is tart. Mind a kurzus, mind a 2009-ben újraindított kísérletek tovább csiszolták a modellt, bár a lényegét nem érintették, csak a megvalósítás részleteit finomították és folyamatosan jelentek meg publikációk a témában [F. Liska, 2000, 2001, 2004, 2005, 2006, 2009, 2013].

2. A MODELL

A koncepció lényege az *önszabályozás*, amely szerint a társadalmat senki nem irányítja, az állam csak a működési feltételeket biztosítja, de nem szól bele a gazdaság működésébe. Fő szempont a társadalom hatékony működése (a hatékonyságot globálisan értelmezve, tehát aki másoknak kárt okoz, az nem tekinthető eredményesnek). Az egyes egységeket az működteti, aki a leghatékonyabb megoldást tudja garantálni és csak addig, amíg ő a legeredményesebb. Minden kölcsö-

nös megegyezésen (piaci megoldáson) alapul, senkit sem lehet kényszeríteni az együttműködésre. Mindenki a saját pénzét költi és közvetlenül viseli a saját döntései következményeit.

A hagyományos társadalomirányítás esetén a fenti szempontok egy része egybeesik az állam funkcióival. A modell megvalósításához megoldást kell találni olyan nélkülözhetetlen funkciókra, amiket hagyományosan az állam lát el. Ezek közül a két legfontosabb a jövedelem-újraelosztás (redisztribúció) és a vezetők kiválasztása (szelekció).

A jövedelem-újraelosztásra a Liska-modell a *társadalmi örökséget* [F. Liska, 2001, 2013] javasolja. Ez a születésekor mindenkinek járó zárolt bankbetét, amely a kamatai révén folyamatos jövedelmet biztosít és élete végén társadalmi örökség tárgya lesz (újraelosztásra kerül az újszülöttek között). A megoldás hatásában nagyon hasonlít a – mostanában egyre terjedő – feltétel nélküli alapjövedelem [History of Basic Income, 2008; Bánfalvi, 2014] elképzeléséhez, csak itt a forrást nem adók fedezik (legalábbis nem hagyományos adók), hanem az előző generáció által felhalmozott társadalmi örökségbetétek. Úgy is lehet értelmezni, hogy a vállalkozók a következő generációk számára adóznak, de a befizetéseket saját számlájukra teljesítik és életük végéig használhatják. Tehát a jövedelem-újraelosztás nem a generáción belül, hanem az egymást követő generációk között történik. A hagyományos (generáción belüli) redisztribúció úgy működik, hogy a produktív szférától elvont jövedelmet átcsoportosítja a kevésbé produktív szféra javára. Ennek az a hátránya, hogy a hatékonyság rovására megy, hiszen éppen azok kapnak kevesebb lehetőséget, akik tudnak jövedelmet termelni, és ha kevesebb jövedelem jön létre, kevesebbet lehet újraosztani is.

A szelekció önszabályozására egy új tulajdonforma, a *személyes társadalmi tulajdon* [Petschnig, 1981; F. Liska, 2004] a javaslat. Ez a tulajdonforma a magántulajdon és a bérleti tulajdon keveréke, de nagyon közel áll a magántulajdonhoz. Célja, hogy minden gazdasági egység tulajdonosa az legyen, és csak addig, amíg ő tudja azt a leghatékonyabban működtetni. A tulajdonosnak az egység értéke után évi 1% befizetési kötelezettsége van, amit a saját zárolt számlájára fizet. Az értékét maga a tulajdonos állapítja meg, de ezen az értéken el is kell adnia, ha valaki meg akarja venni (a vételár természetesen a tulajdonost illeti). Tehát a tulajdonos jogai és kötelezettségei mindenben megegyeznek a magántulajdonoséval, csak a monopoljoga nincs meg az eladási kényszer miatt.

A tulajdonforma fenti megfogalmazása az 1990-ben kialakított modellben [F. Liska, 1990] szerepel, ami csak annyiban tér el az eredetitől, hogy itt az új tulajdonosnak 100%-os garanciát kell nyújtania (ki kell fizetnie a vételárat). Az eredeti modellben is szükséges garanciát biztosítani, de jóval alacsonyabb szinten, ami csökkenti a belépési küszöböt és szélesebb körű versenyt eredményezhet.

Nyilvánvaló, hogy ez a koncepció nem a szokásos tudományos hozzáálláson alapul. A tipikus tudományos megközelítés pozitivista szemléletű. Igen-nem kérdésekre keresi a választ és a természeti törvényeket kívánja körülírni, meghatározni. Ez elsősorban a természettudományokra igaz, de társadalomtudományokban is megvan az erre való törekvés. A leíró közgazdaságtan például komolyan törekszik az objektivitásra, bár óhatatlanul kerülnek bele szubjektív elemek is. A Liska-modell azonban nem ilyen, ez a normatív közgazdaságtan kategóriába tartozik, ami már nem nevezhető objektívnek. Lehet érvelni az állításai mellett vagy ellen, de nem logikailag bizonyítható vagy cáfolható tételekről szól, hanem az abban való hitről, hogy a javasolt módszerek alkalmazása esetén jól működhet a társadalom. E hit megerősítését vagy elvetését a módszerek gyakorlati kipróbálása segítheti leginkább. Mivel ez a kísérletezés nem kockázatmentes, minden-

képpen kis méretekben ajánlatos próbálkozni és sok-sok próba eredményei alapján kell levonni a következtetéseket.

3. A KÍSÉRLETEK MŰKÖDÉSE

A pontos szabályokat a függelék tartalmazza, itt csak annyi kerül ismertetésre, amennyi a sajátosságok megértéséhez szükséges.

A LisKaLand táborok 7-8 napig tartottak. A résztvevők száma 90-130 között mozgott. A táborlakókat színvonalas programok várták: napközben szakmai előadások, esettanulmányi verseny, képességfejlesztő tréning, este zenekarok, bűvész-műsor, vetélkedők és bulik hajnalig, ahogy a diáktáborokban szokás. A legmaradandóbb élményt azonban a Liska-modell gyakorlati alkalmazása nyújtotta. A résztvevők vállalkozásba vették és saját maguk üzemeltették a tábor minden funkcióját: a konyhákat, a büféket, a sportpályákat, a szálláshelyeket és minden egyebet. Az igénybe vett szolgáltatásokért LisKaLand saját pénzmemében, ÖKI-ben fizettek egymásnak.

Minden táborlakó egységesen kapott *társadalmi örökséget*, ami folyamatos és növekvő jövedelmet biztosított, fedezte a megélhetési költségeket még akkor is, ha valaki egyéb jövedelemre nem tett szert.

A tábor elején árverést tartottak, ahol a vállalkozások első tulajdonosukhoz kerültek. Az árverésen 40-60 cég talált gazdára, de ezeknek csak kb. egyharmada volt nagy forgalmú, ahol jelentős bevételre lehetett számítani, természetesen ezekért folyt a legnagyobb verseny. A leendő tulajdonosnak garanciát kellett biztosítania, amit a társadalmi örökség felhasználható részéből, vagy hitelből fizethetett ki. A tulajdonosnak a cég értékével arányosan folyamatosan fizetnie kellett, de bármikor újraértékelhette a saját cégét és csökkenthette vagy növelhette fizetési kötelezettségeit. Ha növelte a cégértéket (licitált), akkor a többlet miatti befizetések már a saját (zárt) számlájára mentek és ezt akkor is megkapták, ha valaki kivásárolta, de akkor már nem neki kellett befizetnie. A céget át kellett adnia annak, aki át akarta venni és kellő garanciát tudott biztosítani.

LisKaLandon két „állami” cég működött: a *Bank*, és a *Külker*. Mindkét állami vállalat lényegében döntési jogkör nélkül üzemelt, csak a profiljába tartozó szolgáltatásokat nyújtotta. A *Bank* a folyószámlákat vezette egy lokális számítógép hálózaton, de mindenki saját maga intézte a tranzakciókat. LisKaLand teljes információs társadalom volt: a folyószámlák nyilvánosak voltak, a banki terminálokról bárki lekérdezhette az adatbázis bármely részletét, még azt is, ki, mikor, milyen tranzakciót bonyolított a bankban.

A *Külker* „külföldről” (a közeli bevásárlóközpontból) szerezte be a megrendelt termékeket a *Nagyker* cégek által leadott rendelések alapján. Csak a „közellátási cégek” (konyhák, büfék, kocs-mák, cukrászdák, trafikok) rendelhettek a profiljuknak megfelelő árut a nagykereskedőktől, de a trafikokon keresztül bárki leadhatott rendelést.

A rendelési lista ugyan elég terjedelmes volt, de a költségvetés lehetőségeinek figyelembevételével korlátozta a beszerezhető cikkek fajtáit, elsősorban az alacsonyabb árfekvésű termékek felsorolásával. A rendelési listák ÖKI-ben voltak beárazva a bevásárlóközpont áraival arányosan, úgy, hogy a várható rendelésállomány ne lépje túl a rendelkezésre álló keretet. Minden reggel elkészült az aktuális árlista, a rendeléseket délig lehetett leadni, és kora délután már teljesítették is, ezután a nagykereskedők szétosztották az igényelt tételeket.

Az említett minimális piacsabályozástól eltekintve az összes vállalkozásra egységes szabályok vonatkoztak. Az árverésen mindenki azonos vagyonnal indult és a tábor folyamán a saját

döntései eredményeként alakult a vagyoni helyzete. A tábor végén mindenkinek jutott a nyereményekből. A nyeremények között volt néhány értékeesebb is (laptop, okos telefon stb.) és a résztvevők vagyonuk sorrendjében választhattak a nyeremények közül.

4. LISKALAND STATISZTIKA

A táborokat a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Liska Tibor Szakkollégiuma rendezte. A szervezés jóval a tábor előtt (legalább félévvel) elkezdődött és kb. 30-40 fő vett részt a rendezvény előkészítésében.

Helyszín és időtartam

2009	Balaton felvidék, Tapolca és Sümeg között	8 nap
2010	Kétegyháza	8 nap
2011	Kétegyháza	8 nap
2013	Felsőtárkány	7 nap
2015	Szigetmonostor	7 nap
2017	Szigetmonostor	8 nap

Mindegyik helyszín különálló, külvilágtól elzárt táborhelyen volt.

Létszám

	2009	2010	2011	2013	2015	2017
Játékos	75	83	89	71	69	64
Szervező	15	15	15	15	15	15
Vendég	0	4	23	23	22	34
Összesen	90	102	127	109	106	113

A vendégek (napijeggyel) néhány napig tartózkodtak a táborban, nem szerezhettek tulajdont, csak fogyasztóként vettek részt a játékban. Mindazonáltal többen betársultak valamelyik céghez csendestársként, vagy kibéreltek egy-egy eszközt kiegészítő jövedelemszerzés céljából. Az első táborban vendégek nem vehettek részt.

Vállalkozások

	2009	2010	2011	2013	2015	2017
Közellátási cégek	8	16	22	15	18	16
Szállás	4	17	17	6	8	7
Szolgáltatás	18	27	30	18	12	13
Később bejegyzett	5	4	14	2	7	8
Összesen	35	64	83	41	45	44

A később bejegyzett cégek az induló árverésen nem szerepeltek.

Vagyoni helyzet

	2009	2010	2011	2013	2015	2017
Napi kamat	20%	10%	10%	10%	10%	20 %
Társadalmi örökség	20 000	28 000	10 000	10 000	10 000	5 000
Induló vagyon	10 000	7 000	3 000	3 000	13 000	7 500
Élmezőny vagyona a végén	300 000	40 000	60 000	30 000	55 000	60 000
Középmezőny vagyona a végén	10 000	4 000	8 000	4 000	13 000	15 000

A LisKaLand táborokban kezdetben a 1990-es változat [F. Liska, 1990] került kipróbálásra, de a későbbiekben az eredeti modell bizonyult használhatóbbnak, annak ellenére, hogy az nehezebben érthető és több adminisztrációt igényel. Ennek eredményeképp az élmezőny vagyona csak 3-4-szerese lett a középmezőnyének, a korábbi 8-10-szeres különbség helyett, ami nem mond ellent annak, hogy a nagyobb verseny csökkentheti a vagyonbeli különbségeket is. A függelékben található szabályok is az eredeti modell egy lehetséges megvalósítását írják le.

A 2010-es táborban a *társadalmi örökség* utólag lett megnövelve, mert az árverésen túllicitálta magát a társaság. Erről az *Infláció* című részben bővebben lesz szó.

5. MIÉRT KÍSÉRLET ÉS MIÉRT NEM SZOKVÁNYOS?

A LisKaLand táborokban tervezett és ismételt kísérlet zajlott. Az alábbi táblázatban összefoglaltuk a főáramú kísérleti közgazdaságtan és a LisKaLand kísérlet módszertani és tartalmi hasonlóságait és különbségeit.

Hasonlóságok és eltérések

a kísérlet	főáram	LisKaLand
tárgya	az elméletnek az emberi viselkedésről, annak módosulásairól tett állításainak kísérleti megfigyelése és mérése	emberi viselkedés megfigyelése és regisztrálása lassan változó (nem az életből ellesett, hanem utópisztikus) szabályok között
a részvétel formája	önkéntes	önkéntes
kilépés	lehetséges	lehetséges
időtartama	meghatározott	meghatározott
kockázat	a részvétel nem módosítja a való világbeli vagyoni állapotot	a részvétel nem módosítja a való világbeli vagyoni állapotot
megfigyelés	a résztvevők tudnak róla	a résztvevők tudnak róla
a kísérlet költségeinek viselője	a kísérleti projekt finanszírozója (a kutató intézmény)	a résztvevők + támogatók

mérés	pszichológiai kísérletekben használt módszerekkel	mesterséges pénzben zajló tranzakciók regisztrálása és megfigyelése
ösztönzés	jutalmak	jutalmak + dicsőség
minta kiválasztása	véletlenszerű	nem véletlenszerű
a résztvevők kísérlet előtti kapcsolatai	nincsenek	többnyire csoportok jelentkeznek
a résztvevők jellegzetes működése	fogyasztói döntések (haszonmaximálás)	vállalkozási döntések (profitmaximálás)
együtműködés a résztvevők között	nem jellemző	gyakori, önkéntes

A LisKaLand kísérlet számos vonatkozásban követi a szokásos főáramú feltételeket és módszereket (aláHÚzással jelölve a táblázatban). A részvétel itt is önkéntes, a kilépés bármikor lehetséges, a megfigyelés nem rejtett, hanem nyílt. A kísérlet időtartama meghatározott, a részvétel nem módosítja a résztvevő vagyoni állapotát.

A különbségek is jelentősek. A kísérleti közgazdász [Kahneman–Knetsch–Thaler, 1991] az elméletnek az emberi viselkedésről, annak módosulásairól tett állításainak kísérleti megfigyelésére és mérésére vállalkozik. A kísérlet segít kiszűrni, módosítani a közgazdasági elmélet valószínűleg idegen állításait, javítja egy pontosabb, realisabb elmélet létrejöttének esélyeit. A LisKaLand kísérletek nem az elméletet, hanem egy társadalom- és gazdaságszervezési terv, utópia megvalósulásának esélyeit tesztelik. A kísérlet során jelentkező turbulenciák, működési zavarok és extrém reakciók a realisabb, megvalósíthatóbb utópia kidolgozását segítik.

További fontos eltérés, hogy a főáramú kísérletezők [Charness–Rigotti–Rustichini, 2007] elsősorban a fogyasztói viselkedést, a LisKaLand szervezői viszont a vállalkozói magatartást modellezik. A jó vállalkozó attól lesz jó, hogy rendelkezik valamiféle látnoki képességgel, amit a főáramú kísérletek nem vizsgálnak és LisKaLand is csak annyit bizonyított, hogy léteznek ezek a képességek. Ha pontosan ismerhetnénk a fogyasztói preferenciákat, a rendelkezésre álló erőforrásokat, a termeléshez és az értékesítéshez szükséges minden információt, akkor a hatékony gazdálkodás egyszerű matematikai feladat lenne. Ám azok az információk, amelyekből a gazdasági számítás kiindulhatna, nem ismeretesek egyetlen szereplő előtt sem. Az adatok, amelyeket fel kell használni, nem létezhetnek koncentráltan és integrált együttesként, hanem csakis tökéletlen és gyakran ellentmondásos ismeretek szétszórt formájában, amit nagyon sokan birtokolnak. A gazdasági versenyben az lesz sikeres, aki a gazdasági szereplők között szétszóródott tudást jobban tudja hasznosítani.

6. TAPASZTALATOK

A kísérletek tapasztalatai semmiképpen nem tekinthetők bizonyító erejűnek. Kevés az esetszám és a nemcsak, hogy nem reprezentatív a minta, de a résztvevők döntő többsége kifejezetten a téma iránt érdeklődő egyetemisták közül került ki.

6.1. Szelekció

A táborok legnagyobb tanulsága talán az volt, hogy az önszabályozó szelekciós rendszer akkor is tud működni, ha senki nem mondja meg, jelöli ki, hogy kinek, mit kell csinálnia. A Liska-modell új tulajdonformája kiválasztja a legjobb tulajdonosokat. E tulajdonforma (a személyes társadalmi tulajdon) a magántulajdon és a bérleti tulajdon közti átmenet, de nagyon közel a magántulajdonhoz. Lényege, hogy az működtesse az egyes egységeket, aki leghatékonyabban csinálja. A modellben csak az maradhatott tulajdonos, aki többet tudott kihozni a cégből, aki többet volt hajlandó befizetni a bevételeiből, mint a többiek. Csak azt a többletjövedelmet lehetett „adómentesen” zsebre rakni, amit mások nem tudtak produkálni.

A jól működő szelekciót bizonyítja, hogy azok, akik több táborban is részt vettek, általában hasonló helyen végeztek a rangsorban. Természetesen nem mindig ugyanazok nyertek, de aki egyszer jól szerepelt, az máskor is az élmezőnyben végzett.

A tulajdonosváltások is zökkenőmentesen zajlottak. Az első napokban volt mindig a legélesebb a verseny. Ha a tulajdonos nem emelte fel a cégértéket a jövedelmezőségnek megfelelő szintre, azt hamar észrevették és rálicitáltak. Az eredeti tulajdonos sokszor vissza is vásárolta a kilicitált céget, némi veszteséggel (a licit utáni befizetések a licitálót illették meg). Az első napok után már alig volt kivásárlás. Tulajdonoscserék akkor is zajlottak, de ezek hagyományos cégeledások voltak, amikor az eladó eladni, a vevő venni akart. Tehát a kényszer-kivásárlás csak addig fordult elő, amíg be nem állt a piaci egyensúly, ami egy-két nap alatt bekövetkezett.

6.2. Csökkenő állam

Kezdetben a szervezők rengeteg feladatot vállaltak magukra. Később rájöttek, hogy sok „állami” funkció kiszervezhető és vállalkozással alakítható. A legelső táborban még a nagykereskedelmi feladatokat is a *Külker* látta el, ami elég sok adminisztrációval járt és megterhelő volt a szervezők számára (az első napokban szinte nem is aludtak). A későbbiekben már *nagyker* cégekkel is bővítették az árverésen megszerezhető vállalkozásokat. Ez nemcsak azért volt szerencsés megoldás, mert tehermentesítette a szervezőket, hanem azért is, mert újabb nagy forgalmú cégek is versenybe léphettek. (Nagy profitot csak nagy forgalmú vállalkozások tudtak elérni, ezért az árverésen a legnagyobb licitcsata a kocsimák, konyhák, büfék esetében volt, és ezekhez csatlakoztak a nagyker cégek is.)

A későbbiekben is folytatódott az „állam” leépítése. Az igazságszolgáltatás (erről később még lesz szó), a közterület-felügyelet vállalkozással alakult, sőt még kereskedelmi bankok is létrejöttek, amelyek a hitelkihelyezést és -követést végezték.

Szóba került a *Külker* kiszervezése is, de ott túl nagy kockázatot jelentett volna, ha bárki licitálhat, hiszen naponta több százezer forintért kellett bevásárolni, autót vezetni, terméklistát összeállítani stb. Így ez továbbra is „állami” feladat maradt.

Voltak ellentétes tendenciák is. A közös mosdókat, zuhanyozókat kezdetben vállalkozások működtették, de a tisztasági elvárások különböző értelmezése sok vitát kavart, így ezek visszakerültek a szervezők hatáskörébe.

Noha minden törekvés arra irányult, hogy az „állam” semmibe ne szójon bele, mégis adódtak olyan helyzetek, amikor elkerülhetetlen volt az „állami” beavatkozás. Például több esetben kellett – menet közben – a beszerezhető termékek listáját bővíteni, és volt olyan igény is, ami –

némi tanakodás után – nem került fel a listára. Az árarányok is változtak. Például az eldobható (műanyag) tányér és pohár ára egészen addig emelkedett, amíg olcsóbb volt megfizettetni az edénymosogatást.

Az eredeti elképzelés, hogy az állam csak annyira szól bele a gazdaság működésébe, mint a bíró a focimeccsen a játékba, meg is valósult. A beavatkozások egyeseket előnyhöz juttattak ugyan, de senki sem gondolta, hogy ez lett volna a cél, és a versenyhelyzet ettől alig változott.

6.3. Infláció

A legelső tábor árverésén mindenki nagyon visszafogottan licitált. Mindössze három játékos vett igénybe hitelt a cégvásárláshoz (ők végeztek az első helyeken). A fogyasztói árak is nagyon alacsonyról indultak (természetesen nem volt semmilyen árszabályozás). Mivel sok pénz került forgalomba, az első napokban látványos volt az infláció. A cégértékek a háromszorosára, a fogyasztói árak az ötszörösükre emelkedtek. Eközben sokan éltek a licitálás lehetőségével, de ehhez képest kevés tulajdon cserélt gazdát, mert az eredeti tulajdonos azonnal visszavásárolta azt és még tovább licitált a saját cégére. A harmadik napon az árszínvonal és a fizetőképes kereslet egyensúlyba került és nem emelkedtek tovább az árak, az infláció megszűnt és az árak néhány napig stabilan tartották magukat. Aztán a tábor végén újra beindult az infláció. Ugyanis – átgondolatlan szervezés miatt – csak az (elért vagyónuk alapján) első 30 helyen végzett játékos részesült az értékes nyereményből (laptop, fényképezőgép, telefon stb.). Akik látták, hogy nincs esélyük nyereményre (és ők voltak többségben), elkezdtek szórni a pénzt a tábor utolsó napjaiban, ami újra inflációt generált.

Ezt a „világvége” jelenséget a későbbi táborokban sikerült orvosolni azzal az egyszerű megoldással, hogy mindenkinek jutott nyeremény és bár akkor is csak néhány értékesebb volt közöttük, de érdemes volt a tábor vége felé is takarékoskodni, hiszen, aki előrébb végzett, kedvezőbb helyzetben választhatott a nyeremények közül.

Ezek a problémák nem a modellből fakadtak, hanem a hosszú távra kigondolt modell korlátos időintervallumban történő elindításából és leállításából. A leállítás a fenti módon végül is megoldódott, de az indulással később is akadtak gondok. A második táborban – mivel mindenki emlékezett, hogy aki az elején vásárolt az jól járt – az árak nagyon magasra szöktek az árverésen. Ennek az lett a következménye, hogy a fogyasztói árszint is jóval a fizetőképes kereslet fölé emelkedett. Talán itt is beállt volna az egyensúly néhány nap alatt megszorítások, nélkülözések és látványos bukások kíséretében, de mivel senki sem akarta, hogy egy üdültáborban a diákok napokig nyomorogjanak, a szervezők úgy döntöttek, hogy egységesen megemelik a társadalmi örökséget. Ezáltal mindenkinek nőtt a bankszámlája és helyreállt az egyensúly.

A harmadik táborban sikerült legjobban az indítás. Gondos előkészítés, számítási példák, vállalkozás kalkulátorok eredményként az árverésen reális értéken keltek el a vállalkozások és alig volt infláció a tábor folyamán. A későbbi táborokban néha előfordultak alul-, vagy túllicitálások az induló árverésen, de mivel kevés ilyen volt, nem okozott egyensúlyzavart.

6.4. Vállalkozni - nem vállalkozni

Sokan eleve úgy érkeztek a táborba, hogy majd kipróbálják, milyen is az, amikor vállalkozást működtetnek, de a többség csak nyaralni akart. A vállalkozásokhoz – mint az életben is – szük-

séges volt árakkal, készletekkel kalkulálni, alkalmazottakkal egyezkedni stb. Még akiknek nem sikerült jól az üzlet, azok is úgy gondolták, sokat tanultak a tapasztalatokból.

A bőséges ellátmány ellenére mindenki legalább néhány napot dolgozott, még azok is, akik kifejezetten azzal a szándékkal jöttek, hogy csak nyaralni akarnak. Voltak, akik alkalmanként besegítettek a konyhán, vagy a büfében, és voltak, akik rövid időre bérbe vettek egy-egy eszközt. Például többen sütöttek süteményt, amihez kibérelték a konyha sütőjét. A bérlőnek előzetesen egyezkednie kellett a tulajdonossal (az alapanyagokat csak a konyha tulajdonosa rendelhette meg), majd megsütötte és eladta a süteményt. A grillsütőt is többször kibérelték. Meg is vehette volna bárki, de aki csak egy estét akart grillezni, annak nem volt érdemes kivásárolnia, hiszen akkor neki kellett volna gondoskodnia a további üzemeltetéséről is. A gofrisütő is szinte folyamatosan bérbe volt adva.

Az alkalmi munka, a bérlet nem jelentett nagy bevételt, de a többség elsősorban nem is a pénzért dolgozott (bár anélkül aligha csinálta volna), hanem mert kedve volt dolgozni. Kényelmesen megélték volna akkor is, ha elmarad az extra jövedelem, de kipróbálni valamit, amihez kedvük van és még keresni is vele, az már igazán vonzó. De szép is volna, ha ez nem csak LisKaLandon lenne lehetséges!

6.5. Teljes-információs társadalom

A pénzmozgások teljesen transzparenssek voltak. A banki terminálokon mindent lehetett látni: a bankszámlákat, az átutalásokat, a pénz be- és kifizetéseket, a cégek tulajdonosváltásait is. Mind ezt szűrni lehetett idő, személy és cég szerint.

Az átláthatóság nagyban erősítette a piaci szereplők közti bizalmat, hiszen akit érdekelt, mindent megtudhatott bármelyik személyről és bármelyik cégről, még azt is, hogy a vállalkozás mit, mennyiért szerzett be. Bár nem sokan dolgozták fel ezeket az információkat, de pusztán az a tudat, hogy bárki utánanézhettek, már hatott. Mindazonáltal a döntéseket – főleg az árveréseken – sokkal inkább a megérzések, divatok, a többiek viselkedése határozták meg, mintsem a rendelkezésre álló információk. Talán ennek megtanulásához hosszabb idő kell; még a későbbi táborokban is alig látszott előrelépés ezen a téren. Például – eleinte nem, de később – voltak kereskedelmi bankok, amelyek alapkamaton kaptak hitelt a központi banktól és piaci áron adták tovább a vállalkozóknak és a kamatrés volt az árbevételük. Csak annyit kellett volna megbecsülniük, hogy mennyi lesz az összes hiteligény, a piaci hitelkamat és ebből könnyen kalkulálható, meddig érdemes licitálni az árverésen. Az előző táborok alapján ez könnyen elvégezhető lett volna, de a legoptimistább becslés többszöröseig licitáltak és mindegyik bank veszteséggel végzett (még akkor is, ha nem lettek volna bedőlt hitelek).

Általában igazolódott az a tétel, hogy a sikeres vállalkozókat a jó megérzéseik, látnoki képességeik vezérik, de aki még kalkulációkat is végez, azt kevesebb csalódás éri.

6.6. Motivációk

A szervezőknek sokszor kellett igénybe venniük külső segítséget (előadóterem berendezése, színpad felállítása stb.). Erre mindig könnyen találtak jelentkezőket, csak kihirdették mennyi fizetség jár és máris voltak önjelöltek. Ha túl sokan jelentkeztek, akkor licitáltak, ki vállalja kevesebbet.

Az előadások látogatottságáért – mivel kora délután még épp csak ébredezett a nép, és kínos lett volna, ha a meghívott előadónak nincs közönsége – „ösztöndíj” járt. Az ösztöndíj mértéke függött a várható érdeklődéstől és nem is tűzték ki minden esetben, de a célt, hogy kellő számú hallgatóság legyen, elérte.

Ahogy már szó volt róla az előzőekben, a többség csak nyaralni jött, de voltak, akik nagyon meg akarták mutatni, mire képesek. Ez többnyire sikerült is, de ezért nagyon sokat dolgoztak, néha már az önkizsákmányolás határáig.

A modell szerint – mivel a csoportdöntésekben könnyen elsikkad a felelősség – a vállalkozások mindig egy személyhez kötöttek és lehetnek ugyan csendestársak a háttérben, de mindig lennie kell egy személynek, aki a felelősséget vállalja. Voltak is társas vállalkozások, a konyhák többnyire így működtek. Az osztozkodás is változó volt. Általában teljesítményarányosan osztották el a jövedelmeket, de olyan is volt, hogy minden bevételt az egyikük számlájára utaltak és így ő sokkal előrébb került a rangsorban.

Arra is akadt példa, hogy a vállalkozó csak menedzselte a céget, a tényleges munkát jól fizetett alkalmazottak végezték, akik összességében többet kerestek, mint a főnök, akinek viszont kényelmesebb élete volt.

6.7. Igazságszolgáltatás piaci alapon

A „közjegyző” vállalkozások nem voltak túl jövedelmezők, de az egységes szabályok szerint működő (kilicítálható) vállalkozások voltak. Valójában a választott bírák szerepét töltötték be. Vitás esetekben a közjegyző döntött – ha felkérték (természetesen nem ingyen) –, és a döntésének csak egy másik közjegyző mondhatott ellent. Tehát, ha egy közjegyzőt hívtak, akkor az eldöntötte a vitát, ha kettőt (általában a másik fél is felkért egyet), akkor a két közjegyzőnek kellett megegyeznie. Ha a közjegyzőknek nem sikerült közös álláspontot kialakítaniuk, akkor – a szabályok szerint – a *Legfelső Bíróság* elé került az ügy, amely súlyos bírsággal sújthatta azt a közjegyzőt, akinek nem adott igazat (vagy akár mind a kettőt).

A várakozások ellenére alig volt vitás ügy, mivel már a közjegyzőt sem akarták megfizetni, inkább megegyeztek. Néhány esetben mindkét fél hívott közjegyzőt, akik gyorsan egyezsége jutottak. A *Legfelső Bíróság*ig egyetlen ügy sem jutott el.

A *Legfelső Bíróság* csak elméletileg volt jelen, gyakorlatilag nem működött, mégis fontos szerepet játszott a megegyezések létrejöttében. Csak a közjegyzők kérhették volna a felsőszintű döntést, de a fenyegetettség, amit a súlyos büntetés lehetősége jelentett, inkább a megegyezés irányába terelte őket. Minden szinten, mindenkinek egyszerűbb és olcsóbb volt megegyeznie, mint a döntést másra bízni.

6.8. Kreatív ötletek

A résztvevők átlagéletkora alig haladta meg a húsz évet, de találékonyságuk pótolta tapasztalatlanságukat. Noha a legjobb ötletekkel sem lehetett „nagyot kaszálni” – mivel igazán nagy forgalmat nem érhettek el –, mégis folyamatosan születtek az új ötletek. A szellemi jogokra is lehetett védelmet kérni, de általában nem éltek ezzel a lehetőséggel. Az „ágyba-reggeli” szolgáltatás, a büfék, kocsák, konyhák ügynökei, a munkaközvetítők, a fogadási irodák nem bejegyzett cégek voltak. Mindössze a „kuponos-étkezés” kért kizárólagos jogot és itt a licencre lehetett volna

licitálni, de végig az ötletgazda maradt a tulajdonos. (A kuponos étkeztetés úgy működött, hogy a konyhával egyeztetve előre eladta az ebédet, vacsorát fix áron és így a konyha jobban tudta becsülni a várható keresletet és a piaci árat is.)

A relatíve legjövedelmezőbb ötlet az egyik büfés lánytól származott. Minden reggel főzött az egyik konyhától bérelt gázfőzőn egy hatalmas kondér teát, megcukrozta, beleöntött néhány flakon citromlevet és a reggelihez „napközis tea” néven, majd napközben a lehűtött maradékot „jeges tea” néven forgalmazta. Ez összességében nem volt nagy bevétel, de a költségekhez képest nagy profitot hozott és a szendvicsek is jobban fogytak.

A *LisKaLand Média* nevű vállalkozás – a hangosbemondó – kezdetben marketinghirdetésekből tartotta fenn magát. Később, aki sokat akart hirdetni, az egyszerűen megvásárolta az egész médiát, és amíg ő volt a tulajdonos, folyamatosan hirdette saját portékáit. Aztán őt is kivásárolták és jött a következő. A média cserélt legtöbbször gazdát, bár a nyolc nap alatt csak négy tulajdonosa volt, akik egymást vásárolták ki folyamatosan.

A Piackutató cég eredetileg azért alakult, hogy majd a vállalkozók megrendelésére végezzen közvélemény-kutatást. Ez nem bizonyult nagyon jövedelmezőnek, viszont a szervezők megőrültek a lehetőségnek és egymás után végeztettek felméréseket.

A legszemélyesebb ötlet a *születésnap buli* volt. A táborban – mint a mesében – egy nap egy évnek számított, így két óra egy hónap volt és így tovább. Összeírták ki, mikor született és kiszámolták kinek, melyik percben esedékes a születésnapja. A kocsmáros nézte az órát és a megfelelő időben születésnap bulit hirdetett. „Most van Juci szüli napja! Erre igyunk!” Ez ment egy egész napig.

7. ÖSSZEFOGLALÓ

A hagyományos (mainstream) kísérleti közgazdaságtan elsősorban a fogyasztói viselkedést vizsgálja, míg a *LisKaLand* kísérletek célja a vállalkozói magatartás és a szabályozórendszer tesztelése volt.

Túlzás lenne bizonyítékokról beszélni, de annyit talán mondhatunk, hogy e kísérletek nem mondanak ellent az alábbiaknak:

- Önszabályozó módon is működhet szelekciós rendszer anélkül, hogy bárki kinevezné a vezetőket.

- A széleskörű verseny kiválaszthatja a leghatékonyabb vállalkozókat.
- A belépési küszöb csökkentése a vagyoni különbségeket is csökkenti.
- A teljes információ erősíti a piaci szereplők közti bizalmat.
- Akár az igazságszolgáltatás is működhet piaci alapon.
- Állami beavatkozásra akkor is szükség van, ha mindenáron minimalizálni kívánjuk az állam szerepét, mint ahogy a bíróra is szükség van a focimeccsen, és ha a beavatkozások teljes konszenzussal történnek, semmi gondot nem okoznak.

E kísérletek – még ha nem is bizonyító erejűek – annyit mindenképpen elértek, hogy a résztvevők élvezték a játékot és olyan vállalkozói tapasztalatokat is szerezhettek, amelyeket a hagyományos gazdaságban is hasznosíthatnak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bánfalvi I. (2014):* A LÉT, ajánlat a magyar társadalomnak. „LÉT” független szakértői csoport. Budapest. <<http://let.azurewebsites.net/upload/tanulmany.pdf>>
- Bársony J. (1981)* „Liska Tibor koncepciója, a szocialista vállalkozás”. Valóság, 1981(12) Budapest.
- Berend T. I. (1985)* „Jegyzetek Liska Tibor szocialista gazdasági modell elgondolásához”. In: Síklaki I. (szerk): Koncepció és kritika. Magvető, Budapest. Kéziratként: (1982) Közgazdasági Egyetem, Vállalkozáskutató Csoport.
- Bokros L. (1985)* „Történelmietlen modell, vagy modelltelen történelem?” (Gondolatok Friedrich August Hayek és Liska Tibor gazdaságelméletének nem véletlen metszéspontjairól.). In: Síklaki I. (szerk): Koncepció és kritika. Magvető, Budapest. Kéziratként: (1981) Közgazdasági Egyetem, Vállalkozáskutató Csoport.
- Bokros L. (1982)* A „szabad vállalkozás” és a „szabad pénz” mozgalma (Kísérlet a hayeki versenyvaluta-rendszer és a Liska-modell pénzügyi rendszerének elméleti összehangolására.) Közgazdasági Egyetem, Vállalkozáskutató Csoport. Kézirat.
- Charness G. - Rigotti L. - Rustichini A. (2007)* „Egyéni viselkedés és csoporttagság”. The American Economic Review 91(4):1340-1352 In: Szabó J. (ford): Kísérleti közgazdaságtan szöveggyűjtemény Széchenyi Füzetek XXI. 2010. Budapest.
- Csepeli Gy. (1981)* „Menekülés a vállalkozástól” (A szociálpszichológia emberképe és Liska Tibor vállalkozás-koncepciója.) Közgazdasági Egyetem, Vállalkozáskutató Csoport. Kézirat.
- Czagány L. (2004)* „Az információk és az identifikációs jelek a Liska-modellben” In: SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei 2004. JATEPress, Szeged, 95-104. o. <<http://www.eco.u-szeged.hu/download.php?docID=39873>>
- Farkas Z. (1986)* „Interjú Liska Tiborral”. Mozgó Világ, 1986(3). Budapest.
- F. Liska T. (1979)* „Önszabályozó gazdasági mechanizmus”. Közgazdasági Egyetem, Vállalkozáskutató Csoport. Kézirat.
- F. Liska T. (1982)* „Formalizált Modell /’82”. Közgazdasági Egyetem, Vállalkozáskutató Csoport. Kézirat.
- F. Liska T. (1990)* „Adómentes gazdaság”. HVG, 1991 január 10. Budapest. <<http://www.liska.hu/fliska/liskahvg.htm>>
- F. Liska T. (1998)* „A Liska-modell”. Közgazdasági Szemle, 1998. október. Budapest. <<http://www.liska.hu/fliska/liskam0.htm>>
- F. Liska T. (2000)* „A Liska-modell üzenete”. Mozgó Világ, 2000. július. Budapest. <<http://www.liska.hu/fliska/uzenet.htm>>
- F. Liska T. (2001)* „Bébi-kötvény és társadalmi örökség”. 168 óra, 2001. augusztus 23. Budapest. <<http://www.liska.hu/fliska/orokseg.htm>>
- F. Liska T. (2004)* „A Liska-féle tulajdon”. Mozgó Világ, 2005. március. Budapest. <<http://www.liska.hu/fliska/tulajdon.htm>>
- F. Liska T. (2005)* „Támogatás és irigység”. 168 óra, 2005. szeptember 27. Budapest. <<http://www.liska.hu/fliska/tamogat.htm>>
- F. Liska T. (2006)* „Automata galéria”. Troli & Kávé, 2006. április. Budapest. <<http://www.liska.hu/fliska/troli.htm>>

- F. Liska T. (2006) „Önszabályzó adózás”. Élet és Irodalom, 2006. augusztus 4. Budapest. <<http://www.liska.hu/fliska/adozas.htm>>
- F. Liska T. (2006) „The Liska Model”. Society and Economy, 2007. december. Budapest. <<http://www.liska.hu/fliska/seconomy.htm>>
- F. Liska T. (2009) „Verseny és együttműködés”. Élet és Irodalom, 2009. május 8. Budapest. <<http://www.liska.hu/fliska/verseny.htm>>
- F. Liska T. (2009) „LisKaLand 2009”. Mozgó Világ, 2010. január. Budapest. <<http://www.liska.hu/fliska/LkLand2009.htm>>
- F. Liska T. (2011) „A Liska-modell feltételei”. Köz-gazdaság : tudományos füzetek, 4(1). Budapesti Corvinus Egyetem, 2011. február. <<http://www.liska.hu/fliska/feltetelek.htm>>
- F. Liska T. (2011) „Experimental Economy”. LisKaLand Survey, Budapest. <<http://www.liska.hu/fliska/experiment.htm>>
- F. Liska T. (2012) „Liska-modell variánsok”. Kézirat, Budapest, 2012. március. <<http://www.liska.hu/fliska/variant.htm>>
- F. Liska T. (2013) „Alapjövedelem és társadalmi-örökség”. Élet és Irodalom, 2014. február. Budapest. <<http://www.liska.hu/fliska/alapjov.htm>>
- History of Basic Income. Basic Income Earth Network (BIEN). 2008. <<http://basicincome.org/basic-income/history/>>
- Kahneman D. - Knetsch J.L. - Thaler H.R.(1991) „Anomáliák: Birtoklási hatás, veszteségkerülés és status quo befolyás”. The Journal of Economic Perspectives 5(1):193-206. In: Szabó J. (ford): Kísérleti közgazdaságtan szöveggyűjtemény Széchenyi Füzetek XXI. 2010. Budapest.
- Kornai J. (1957) A gazdasági vezetés túlzott központosítása: kritikai elemzés könnyűipari tapasztalatok alapján. Közgazdasági és jogi könyvkiadó, Budapest.
- Kornai J. (1982) „Játékszabályok és társadalmi realitások”. Figyelő, Budapest, 1982. március 3. In: Síklaki I. (szerk): Koncepció és kritika. Magvető, Budapest. 1985.
- Kovács J. M.(1996) „Liska-torzó”. „2000”, 1996(1). Budapest.
- Laki M. - Szalai J. (2004) Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdasági és társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredforduló Magyarországon. Osiris, Budapest.
- Láng Zs. (1994) „Ökonosztalgia”. 168 óra, 1994. szeptember 20. Budapest.
- Lengyel L. (1986) Koncepció és kritika. Valóság, 1986(6). Budapest.
- Lengyel L. (1988) A tulajdonviták története és a reform. A tulajdon reformja. Pénzügykutató Rt. Budapest.
- Liska T. (1963) „Kritika és koncepció”. Közgazdasági Szemle 1963(9). Budapest.
- Liska T. (1988) Ökonosztát. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. Kéziratként: (1967).
- Liska T. (1989) Szent barmunk - a politika alaprendje. Betűvető, Budapest. Kéziratként: (1969).
- Liska T. (1990) Antioroslán. Képzőművészeti Kiadó, Budapest. Kéziratként: (1977).
- Liska T. (1985) A „szocialista vállalkozás” szektor „tervpiaca”. In: Síklaki I. (szerk): Koncepció és kritika. Magvető, Budapest. Kéziratként: (1980) Közgazdasági Egyetem, Vállalkozáskutató Csoport.
- Liska T. (1981) „Cigaretaszünetnek vége! Korunk főbb válságtényezői”. Közgazdasági Egyetem, Vállalkozáskutató Csoport. Kézirat.
- Liska T. (1981) „Kultúra vagy antikultúra a piacellenesség?”.Kritika, 1981. október. Budapest.
- Macrae, N. (1983) „Into entrepreneurial socialism”. The Economist, 1983. March 19. London.

- Péter Gy. (1954)* „A gazdaságosság jelentőségéről és szerepéről a népgazdaság tervszerű irányításában”. Közgazdasági Szemle, 1954(3). Budapest.
- Péter Gy. (1955)* A gazdaságosság és a jövedelmezőség jelentősége a tervgazdálkodásban. Közgazdasági és jogi könyvkiadó, Budapest.
- Petschnig M. (1981)* „Miért tekinthető a szocialista vállalkozás Liska Tibor által elképzelt modelljének személyes társadalmi tulajdona minden eddigi tulajdonforma legprogresszívebbjének?”. Közgazdasági Egyetem, Vállalkozáskutató Csoport. Kézirat.
- Petschnig M. (1981)* „Liska Tibor közgazdasági nézetei”. Közgazdasági Egyetem, Vállalkozáskutató Csoport. Kézirat.
- Síklaki I. (1985)* „A szentesi modell”. In: Síklaki I. (szerk): Konceptió és kritika. Magvető, Budapest.
- Tardos M. (1985)* „A szocializmus és a vállalkozás”. In: Síklaki I. (szerk): Konceptió és kritika. Magvető, Budapest. Kéziratként: (1982) Közgazdasági Egyetem, Vállalkozáskutató Csoport.
- Tibor Á. (1981)* „Kísérlet: Indul!”. HVG, December 5. Budapest.